

Historier på vandring

3

Kompetansemål:

- * Å lese om folkediktning
 - * Å lese om eventyr
 - * Å lese om sagn og folkeviser
 - * Å lese fortellinger og eventyr fra mange land
 - * Å trene på å fortelle eventyr, vitser og gåter
 - * Å skrive egne eventyr
 - * Å lese om det norske språket i denne perioden
-

Historier på vandring ...

Side 81 i 8B

Til alle tider har mennesker fortalt hverandre historier. For riktig lenge siden satt folk rundt leirbålene om kvelden og fortalte historier til hverandre. Fortelleren samlet tilhørerne og fortalte skrøner og sagn om forfedre, helter og røvere, om kongeriker som skulle vinnes, og troll og underjordiske vesener som skulle nedkjempes. Derfor var fortelleren en populær og viktig person. Etter hvert reiste historiefortellerne rundt og fortalte historiene sine. I dag møter vi eventyr og fabler i flere medier. Vi møter eventyr på film, TV, Internett og i dataspill. Eventyr finnes overalt og hører med til det vi kaller *folkediktning*. *Ringenes herre*, *Harry Potter* og *Star Wars* er eksempler på moderne historier og eventyrfortellinger.

☞ Les tekstene *Ringens brorskap*, side 82, og *Full pott, Harry!* – «*Harry Potter og fangen fra Azkaban*», side 84 i 8B.

Folkediktning – folkets eiendom

Side 86 i 8B

Perioden 1350–1500 blir i litteraturen kalt *folkediktningens-perioden*. Alle land har sin folkediktning. Folkediktningen kjenner ingen landegrenser, og derfor dukker ofte de samme temaene opp i ulike land. Historiene er da som regel tilpasset de lokale forholdene. Om du leser et norsk og et kinesisk eventyr, kan de virke svært forskjellige ved første øyekast. Men dersom du ser hva historien forteller, er ofte ikke ulikheten så stor. Det er bare «krydderet» i fortellingen som er annerledes. Den norske reven får hvit haletipp, mens den afrikanske leoparden får flekker. Askeladden, som er godt plassert i norsk bondemiljø, finner vi igjen i arabiske land. Helten heter ikke Askeladden, men han er den heldige, snille og lure som vinner i kampen om rikdom og lykke. Aladdin og hans magiske lampe er et godt eksempel.

Eventyret *Presten og klokkeren* finnes i ca. 600 varianter både i Asia, Afrika, Amerika og Europa. Den grunnleggende historien gjentar seg, uansett hvilket land den kommer fra. Et annet eksempel er det norske eventyret *Kvernen som står og maler på havsens bunn* og det vietnamesiske eventyret *Hvorfor havet er salt*. Begge eventyrene prøver å finne svar på hvorfor havet er salt. I likhet med andre eventyr følger disse eventyrene faste handlingsmønstre og den vanlige «eventyroppskriften» (se side 9).

De norske folkeeventyrene er, slik som det norske språket, en del av en indoeuropeisk tradisjon som geografisk strekker seg fra India til Irland. Norske eventyr er derfor ikke nødvendigvis så norske som vi kanskje tror.

Et norsk folkeeventyr

Side 87 i 8B

Kvernen som står og maler på havsens bunn

EN GANG I gamle, gamle dager var det to brødre, den ene var rik og den andre fattig. Da julekvelden kom, hadde den fattige ikke matsmulen i huset, verken av sul eller brød, og så gikk han til bror sin og bad om litt til jul i Guds navn. Det var vel ikke første gangen broren hadde måttet gi ham; men nøye var han støtt, og ikke ble han videre glad i ham nå heller.

«Vil du gjøre det jeg ber deg, skal du få en hel fleskeskinke,» sa han. Det lovte stakkaren på flekken og takket til.

«Der har du den. Reis så beint til helvete!» sa den rike, og kastet fleskeskinken bort til ham.

«Ja, det jeg har lovt, får jeg holde,» sa den andre, han tok skinken og la av sted.

Han gikk og han gikk, hele dagen, og i mørkningen kom han ensteds der det lyste så gildt. Her skal du se det er, tenkte mannen med skinken. Ute i vedskjulet stod en gammel mann med langt hvitt skjegg og hugg juleved. – «God kveld!» sa han med fleskeskinken.

«God kveld igjen! Hvor skal du hen så seint?» sa kallen.

«Jeg skal nok til helvete, dersom jeg er på rett vei,» svarte fattigmannen.

«Jo, du har gått riktig nok, det er her,» sa den andre. «Når du nå kommer inn, vil de alle kjøpe fleskeskinka di, for flekk er sjelden kost i helvete; men du skal ikke selge den med mindre du får den handkverna som står bak døren, for den. Når du kommer ut igjen, skal jeg lære deg å stille kverna, den er nyttig til noe av hvert, den.»

Ja, han med skinken takket for god rettledning, og banket på hos fanden.

Da han kom inn, gikk det som den gamle mannen hadde sagt; alle djevlene, både store og små, kringsatte ham som maur og makk, og den ene bød over den andre på fleskeskinke.

«Riktignok skulle kjerringa og jeg hatt den til julekveldsmat, men siden dere er så oppsatt på den, får jeg vel saktens overlate den,» sa mannen. «Men skal jeg selge den, vil jeg ha den handkverna som står bak døren der borte.» Den ville fanden nødig være av med, og tinget og prutet; men mannen ble ved sitt, og så måtte fanden ut med den.

Da mannen kom ut på gården, spurte han den gamle vedhuggeren hvordan han skulle stille kvernen, og da han hadde lært det, sa han takk for seg og la hjemetter det forteste han kunne; men likevel rakk han ikke hjem før klokken slo tolv julenatten.

«Men hvor i all verden blir det av deg da?» sa kjerringa. «Her har jeg sittet time ut og time inn og hipet og ventet, og har ikke så mye som to pinner å legge i kors under julegrautgryta.»

«Å, jeg kunne ikke før komme, jeg hadde noe av hvert å gå etter, og lang vei hadde jeg også. Men nå skal du se!» sa mannen, han satte kvernen på bordet, og bad den først male lys, så duk og så mat og øl og alt som godt var til julekveldskost, og etter som han sa føre, så mol kvernen.

Kjerringa forkorset seg den ene gangen etter den andre, og ville vite hvor mannen hadde fått kvernen fra, men det ville han ikke ut med; «det får være det samme hvor jeg har fått den; du ser kverna er god, og kvern vannet fryser ikke,» sa mannen. Så mol han mat og drikke og alle gode ting til hele julen, og tredjedagen bad han til seg vennene sine, da ville han ha gjestebud.

Da den rike broren så alt det som var i gjestebudsgården, ble han både harm og vill, for han kunne ikke unne bror sin noe. «Om julekvelden var han så nødig at han kom til meg og bad om litt i Guds navn, og nå gjør han et lag som han skulle være både greve og konge,» sa han.

«Men hvor i heite helvete har du fått all rikdommen din fra, du?» sa han til broren.

«Bak døra,» sa han som eide kvernen, han brydde seg ikke om å gjøre ham noe regnskap for det, han.

Men ut på kvelden, da han hadde fått litt i hodet, kunne han ikke berge seg, da kom han fram med kvernen. «Der ser du den som har skaffet meg all rikdommen!» sa han, og så lot han kvernen male både det ene og det andre.

Da broren så det, ville han på død og liv ha kvernen, og langt om lenge skulle han da få den også, men tre hundre daler måtte han gi for den, og så skulle den andre få ha den til slåttonna; «for har jeg hatt den så lenge, kan jeg ha malt opp for mange år,» tenkte han. I den tiden kan en nok vite kvernen ikke ble rusten, og da slåttonna kom, fikk broren den; men den andre hadde vel vaktet seg for å lære ham å stille den.

Det var om kvelden at den rike fikk kvernen hjem til seg, og om morgenen bad han kjerringa gå ut og breie etter slåttekarene; han skulle lage dugurden selv i dag, sa han.

Da det led mot dugurdstid, satte han kvernen på kjøkkenbordet. «Mal sild og velling, og det både fort og vel!» sa mannen. Og kvernen til å male sild og velling, først alle fat og trau fulle, og siden over hele kjøkkengulvet. Mannen fiklet og stelte og skulle få kvernen til å stanse, men hvordan han snudde og fingret på den, så holdt kvernen på, og om litt nådde vellingen så høyt at mannen var nære på å drukne. Så rev han opp stuedøren, men det var med nød og neppe at mannen fikk fatt i dørklinken nede i vellingflommen. Da han fikk opp døren, ble han ikke lenge i stua, skal jeg tro; han satte ut, og sild og velling etter ham så det fosset ut over både gård og jorder.

Nå syntes kjerringa, som drev på og breidde høy, at det drygde vel lenge før dugurden var ferdig. «Om ikke mannen roper

hjem, får vi gå likevel; han kan vel ikke stort med å koke vellingen, jeg får vel hjelpe'n,» sa konen til slåttefolkene.

Ja, så ruslet de hjemetter. Men da de kom oppover bakkene et stykke, møtte de sild og velling og brød, fór og slang om hverandre, og mannen selv føre flommen.

«Gi det var hundre vommer på hver av Dere! Men pass Dere at De ikke drukner i dugurdsvellingen,» skrek han, han satte forbi dem som den slemme var i hælene på ham, og nedetter dit broren bodde. Han bad ham for Guds skyld ta igjen kvernen, og det på øyeblikket; «maler den en time til, så forgår hele bygda i sild og velling,» sa han. Men broren ville slett ikke ta den før den andre betalte ham tre hundre daler til, og det måtte han da.

Nå hadde den fattige både penger og kvern, og så varte det ikke lenge før han fikk seg opp en gård, mye gildere enn den broren bodde i; med kvernen mol han opp så mye gull at han kledde den med bare gullplater, og den gården lå tett ved havkanten, så det lyste og skinte av den langt ut over fjorden. Alle de som seilte framom der, skulle nå innom og hilse på den rike mannen i gullgården, og alle så ville de se den artige kvernen, for den gikk det ord av både vidt og bredt, og det var ingen uten han hadde hørt tale om den.

Langt om lenge kom det også en skipper som ville se kvernen; han spurte om den kunne male salt. Jo, den kunne male salt da! sa han som eide den. Og da skipperen hørte det, ville han med nød og makt ha kvernen, koste hva det ville; for hadde han den, tenkte han, så slapp han å seile langt bort over sjø og bærer etter saltladningen. I førstningen ville mannen ikke være av med den, men skipperen både tagg og bad, og til sist solgte han den da og fikk mange, mange tusen daler for den.

Da skipperen hadde fått kvernen på ryggen, stanset han ikke lenge der, for han var redd det skulle dra etter med mannen; å spørre hvordan han skulle stille den, hadde han nå slett ikke tid til, han satte ned til skuta det forteste han kunne, og da han kom et stykke ut på sjøen, fikk han kvernen opp. «Mal salt, og det både fort og vel!» sa skipperen. Ja, kvernen til å male salt, og det så det sprutet. Da skipperen hadde fått skipet fullt, ville han stemme kvernen, men hvordan han enn bar seg at, og hvorledes han stelte på den, så mol kvernen like ratt, og salthaugen vokste høyere og høyere, og til sist så gikk skuta til bunns.

Der står kvernen på havsens bunn og maler den dag i dag, og derfor er det sjøen er salt. ■

Ordforklaringer

sul: melk til brød eller grøt

nøye: her: påpasselig, smålig

å kringsette: å omringe

makk: mark

å hipe: å vente med lengsel

nødig: her: ivrig, begjærlig

dugurd: formiddagsmåltid på landet, vanligvis omkring klokka 10

å slenge: å bevege seg hit og dit, å drive omkring

Kilde:

Asbjørnsen og Moe: *Samlede eventyr*,

Gyldendal 1975

Folkeeventyrene hører til noe av den eldste diktningen vi kjenner. Eventyr handler som oftest om overnaturlige, fantastiske eller utrolige hendelser. Det er fortellinger som er kjent over hele verden og har et universalt språk som alle kan forstå på tvers av kulturer. Ordet eventyr kommer fra det latinske ordet *adventura*, som betyr hendelse.

Side 87 i 8B

Et vietnamesisk eventyr

Side 90 i 8B

Hvorfor havet er salt

DET VAR EN gang en kullbrenner. Hver dag gikk han ut i skogen og hogde ned trær som han brente til kull. En dag da han skulle hogge et tre, kom en ånd ut av treet. Ånden var veldig sint og sa: «Du får ikke lov til å ødelegge mitt hus. Hogger du ned treet for å tjene penger det?» «Ja, jeg lever av å hogge trær og brenne dem til kull,» svarte kullbrenneren. «Hvor mye tjener du på det? Og hva er det du skal kjøpe for de pengene du tjener?» spurte ånden.

Kullbrenneren svarte: «Hver gang jeg brenner kull, kan jeg bytte bort kullene for noen kilo ris. Det er nok til at jeg og kona mi kan både leve av det og betale gjeld og låne bort.»

«Hvordan kan du gjøre så mye med bare noen kilo ris?» spurte ånden. Kullbrenneren forklarte: «Risen koker vi slik at kona mi og jeg har noe å spise. Min gamle mor spiser også sammen med oss. Det betyr at vi betaler gjeld, for da jeg var liten, fikk jeg ris av henne. Våre to barn spiser sammen med oss. Det betyr at vi låner ut, for når vi blir gamle, er det de som skaffer ris til oss.»

«Stakkars deg!» sa ånden. «Nå gir jeg deg en liten flaske. Ta den med deg hjem. Når du ønsker deg noe, kan du bare si fra til flasken, og da får du det. Men du må huske å si 'Stans!'. Det er livsfarlig hvis du er for grådig og ikke ber flasken om å stanse.»

Kullbrenneren gikk hjem. Hver dag sa han til flasken at han ønsket seg ris og salt. Straks kom det ris og salt fra flasken. Han husket alltid å si «Stans!» når han hadde fått det han ville ha. Han fikk både nok til seg selv og til å selge til folk i nærheten. Han tjente så mye penger på dette at han kunne bygge seg nytt, stort hus.

En av naboene hans var kjøpmann, og han merket at både kullbrenneren og andre sluttet å kjøpe ris og salt hos ham. Da han så at kullbrenneren bygde seg et nytt hus, prøvde han å finne ut hvordan dette kunne henge sammen. Til slutt fikk han vite om den magiske flasken, og han bestemte seg for å stjele den.

Kjøpmannen reiste ofte til andre land for å handle, og rett før han skulle ut på en av reisene sine, fikk han en katt til å liste seg inn i huset til kullbrenneren og stjele den magiske flasken. Flasken tok han med seg om bord i en båt og seilte av sted. Da han var kommet ut på havet, tok han fram den magiske flasken og bad den gi ham massevis av salt som han kunne selge når han kom fram. Straks sprutet det fram salt fra flasken. Snart ble hele båten full av salt. Men han hadde ikke lært å si «Stans!», og til slutt ble hele båten så full av salt at den sank. Flasken sank også og ble liggende på havbunnen. Og der ligger den og spruter salt den dag i dag. ■

Folkediktning er eventyr og sagn, små rim, ordtak, viser og gåter som har fulgt vandrende handelsfolk, riddere, munk og prester på pilegrimsferd. De har blitt overlevert fra den ene generasjonen til den andre. Denne form for diktning hjelper oss til å forstå hva forfedrene våre var opptatt av, deres holdninger til liv og død og til hverdagens mange små problemer.

Som du har lest tidligere, er Snorres kongesagaer fra norrøn tid bygd på gamle *skaldekvad*. Skaldene var diktere ansatt hos dem som hadde makt. *Eventyrfortellerne* var fra helt andre lag i samfunnet. Det var ofte fattigfolk: husmenn og tjenerskap. De fortalte gjerne og holdt fortelletradisjonen ved like.

Fortellinger, eventyr og sagn var datidens underholdning. Folk som hørte på, ble trollbundet og tatt med på reise inn i fantasien – langt vekk fra en slitsom og ofte vanskelig hverdag. Hvilke fortellinger og eventyr hører vi på i dag for å gjøre hverdagen litt mindre slitsom og litt mer spennende?

Kilde:

Næss/Stein: *Spor. Tekster VK1 og VK2*,

Cappelen 1998

Hva er et eventyr?

Side 92 i 8B

«Det var en gang ...» – når vi hører dette, vet vi hva vi kan vente oss. De aller fleste eventyr innledes med disse ordene. Eventyrene ble til lenge før bøkens tid. Eventyrene er stramt bygd opp og har som regel en lykkelig slutt: «Så levde de lykkelig i alle sine dager.» Ved siden av «Snipp, snapp, snute» er dette den vanligste avslutningen på et eventyr. Derfor sier vi at eventyrene har en fast *innlednings- og avslutningsformel*.

Mange forskere har spurt seg hvordan eventyrtradisjonen kan ha holdt seg så godt helt fram til vår tid. De mener at mye av svaret ligger i at alle eventyr, uansett hvor i verden de kommer fra, er bygd opp etter *et fast mønster*. På den måten blir de så lette å huske.

Selv om eventyr stort sett ble brukt til underholdning, ble de også benyttet til å ta opp viktige forhold i menneskenes liv. Det skjer også i nyere eventyr. Det kan for eksempel være problemer barn og unge har med å løsrive seg fra foreldrene sine. Derfor ser vi at morsrollen ofte blir et viktig tema i eventyrene. Mor opptrer både som den gode mor og som den onde stemor og som heks.

Til alle tider har menneskene vært redde for og fryktet det ukjente. Derfor har nok mange eventyr blitt laget og fortalt for å hjelpe folk til å overvinne denne frykten. Det hjelper ofte å dele redselen sin med noen andre.

Folkeeventyr og kunsteventyr

Side 93 i 8B

Vi skiller mellom *folkeeventyr* og *kunsteventyr*. Folkeeventyrene vet vi ikke hvem som har skrevet ned. De har blitt overlevert fra generasjon til generasjon. Kunsteventyrene, derimot, er skrevet av en person vi vet navnet på, men de har trekk fra folkeeventyrene. H.C. Andersen (1805–75) var en dansk eventyrdikter. Du har sikkert hørt eventyrene om *Den stygge andungen*, *Den lille havfruen*, *Keiserens nye klær* eller *Den lille piken med svovelstikkene*. Eventyrene hans er kjent over hele verden. Vi kan også kalle den svenske forfatteren Astrid Lindgren og nordmannen Tor Åge Bringsværd for moderne eventyrdiktere. Tenk bare på eventyret *Brødrene Løvehjerte* av Astrid Lindgren.

Jeg fant, jeg fant et eventyr!

Side 94 i 8B

Jørgen Moe og *Peter Christen Asbjørnsen* regnes blant de første samlerne av eventyr i landet vårt. Takket være dem fikk vi samlet inn det meste av vår gamle eventyrskatt. Uten at Asbjørnsen og Moe hadde samlet de norske folkeeventyrene, hadde vi visst mye mindre om hvordan folk i Norge hadde det før i tiden. Asbjørnsen begynte innsamlingen i midten av 1830-årene. Som en del av frigjøringen fra Danmark og dansk kultur var det viktig å finne tilbake til det *særnorske*, det som hadde vært før unionstiden. Som du har sett, hadde jo folkeviser, gåter og eventyr vært en del av folkets hverdag i hele denne tiden. Nå skulle de samles inn og skrives ned!

Både Asbjørnsen og Moe kjente til den folkelige fortellemåten fra sin egen oppvekst. Asbjørnsen kom fra håndverkermiljø i Kristiania, og Moe kom fra familiegården i Hole på Ringerike.

I 1837 ble de enige om å samarbeide, og da måtte de gi seg ut på vandring. Asbjørnsen dro rundt på Østlandet, særlig i Gudbrandsdalen, mens Moe reiste på Vestlandet. Begge greide å skrive ned eventyrene slik at de bevarte sin norske, folkelige stil.

De to eventyrsamlerne fikk mye ros for arbeidet sitt, selv om mange ikke kunne gå med på at eventyrene skulle gjengis på et så folkelig språk. Mange av ordene hadde nok blitt pyntet på. Askefisen, som han het på folkemålet, ble for drøyt, så Asbjørnsen og Moe byttet navn til Askeladden, som var «penere».

☞ Les teksten av Tor Åge Bringsværd, side 94 i 8B.

Side 98 i 8B

Kjennetegn på eventyr

«Eventyroppskriften»:

- ▶ Eventyrene er enkle, bare det aller viktigste blir fortalt.
- ▶ Det er få personer med.
- ▶ Når noen snakker, er det bare to og to om gangen.
- ▶ Bruk av gjentakelse. Det samme skjer ofte tre ganger.
- ▶ Eventyrenes magiske tall er 3, 7 og 12.
- ▶ Personene er enten bare snille eller bare slemme.
- ▶ Det er et fast handlingsmønster.
- ▶ Helten settes på en prøve som han består. Dette får han en belønning for, for eksempel «prinsessa og halve kongeriket».
- ▶ Kamp mellom gode og onde krefter, hvor det gode vinner.
- ▶ Faste åpningsuttrykk: «Det var en gang».
- ▶ Faste sluttord:
«Snipp, snapp, snute, så er eventyret ute» eller «Så levde de lykkelig i alle sine dager».
- ▶ Handlingen er ikke tid- og stedfestet.
- ▶ Eventyrene har en moral tilhørerne skal lære noe av.

Side 98 i 8B

Hvilken oppgave har eventyrene?

- ▶ Eventyrene gir oss underholdning.
- ▶ Eventyrene forteller noe om menneskenes behov og følelser.
- ▶ Eventyrene hjelper oss til å flykte inn i fantasien og glemme hverdagen. I eventyrene kan nemlig alt skje!
- ▶ Eventyrene tar vare på og bringer videre kulturen i samfunnet.
- ▶ Eventyrene har klare regler for rett og galt og godt og vondt.

Hovedkonfliktene i eventyrene er kampen mellom det gode og det onde. Helten står for det gode, og på motsatt side står ondskaperen og trolldomskaperen som representerer alt som er farlig for menneskene.

Tips til hvordan du går fram når du lager et eventyr

- 1 Finn ut hvem som skal være helten og beskriv ham eller henne.
- 2 Fortell hvordan helten innleder reisen sin.
- 3 Fortell hvordan helten får gode råd.
- 4 Beskriv målet for reisen.
- 5 På veien møter helten en venn. Beskriv vennen.
- 6 Fortell om prøvelser og hindringer som helten må overvinne for å nå målet.
- 7 Beskriv stedet hvor fienden bor.
- 8 Beskriv hvordan helten først blir overvunnet av fienden. Hvordan skjer det?
- 9 Beskriv hvordan heltens venn kommer for å hjelpe. Hvordan skjer det?
- 10 Beskriv hvordan helten vinner og får sin belønning.

Hovedgrupper av folkeeventyr

Side 99 i 8B

Norske folkeeventyr kan deles inn i tre grupper:

- 1 *egentlige eventyr*
- 2 *dyreeventyr*
- 3 *skjemteeventyr*

1 Egentlige eventyr

Side 99 i 8B

Egentlige eventyr kan deles inn i følgende undergrupper:

A Undereventyr

Undereventyrene er ofte lange og har lange episoder. Helten og heltinnen kjemper mot det overnaturlige, troll og drager. Det er ofte oppgaver som de må løse for å få sin belønning. Med magiske gjenstander støtter vanligvis noen hjelpere dem i kampen. Ordet «under» betyr her fantastisk hendelse eller mirakel.

Eksempler: *Kvitebjørn kong Valemon – Gutten som gikk til nordenvinden og krevde melet igjen – Tre sitroner*

B Novelleeventyr

Disse eventyrene har færre overnaturlige innslag, men ligner ellers på undereventyr.

Mannen som skulle stelle heime

Side 99 i 8B

DET VAR EIN GONG ein mann som var så gretten og vill, og aldri tykte han at kjerringa gjorde nok i huset. Så kom han heim ein kveld i slåttonna og grein og skjelte.

«Kjære vene, ver ikkje vond, far,» sa kjerringa. «I morgon skal vi byte arbeid: eg skal gå ut med sláttekarane, så kan du stelle heime.» Ja, det var mannen nøgd med, og det ville han gjerne.

Tidleg om morgonen tok kjerringa låen på aksla og gjekk i enga og skulle slå, og mannen skulle da til å stelle i huset. Først ville han til å kinne smør. Men da han hadde kinna ei stund, vart han tørst og gjekk ned i kjellaren og ville tappe øl. Medan han heldt på å tappe i ølbollen, fekk han høyre at grisen hadde komme inn i stova. Han la i veg med tappen i neven opp gjennom kjellartrappa som aller snarast og skulle sjå etter grisen, så han ikkje velta kinna. Men da han fekk sjå at grisen alt hadde slått kinna i koll og stod og smatta på rømmen som rann utover golvet, vart han så flygande sinna at han reint gløynde øltønna, og drog etter grisen det beste han vann. Han tok han att i døra og gav han eit dugeleg spenn, så han vart liggjande på flekken. No kom han i hug at han gjekk med tappen i handa, men da han kom ned i kjellaren, var øltønna tom.

Han gjekk da opp på mjølkebua att og fann så mykje rømme at han fekk kinna full, og så gav han seg til å kinne; for smør ville han ha til middags. Da han hadde kinna ei stund, kom han i hug at heimekua stod inne enno, og hadde korkje fått vått eller tørt, enda det var langt på dag. Han tykte det var for langt å gå til hagen med henne; han fekk sleppe henne opp på taket, tenkte han. Det var torvtak på bygningen, og der stod stort, gildt gras. Huset låg i ein bratt bakke, og når han la ein planke bort på taket, så trudde han nok at han skulle få opp kua. Men kinna torde han ikkje sleppe heller, for den vesle ungen hans fór og kravla og krabba på golvet; han kunne gjerne slå henne i koll. Så tok han kinna på ryggen. Men så skulle han gje kua vatn først, før han sleppte henne på taket. Å ja, han tok ei bytte og skulle ta vatn i brunnen med, men da han bøygde seg over brunnkanten, rann rømmen ut av kinna og i nakken på han.

Det lei sterkt til middags, og smør hadde han ikkje fått enno. Så tenkte han at han fekk koke graut, og hengde ei gryte vatn på peisen. Da han det hadde gjort, kom han i tanke om at kua kunne gå utfor taket og bryte av seg føtene eller halsen; gjekk så opp og skulle binde henne. Den eine enden av reipet

batt han om halsen på kua, sleppte det ned gjennom pipa, og batt den andre enden om låret sitt, for vatnet kokte alt i gryta, og han måtte til å stampe grauten. Med han heldt på med det, fall kua utfor likevel, ho, og drog mannen opp gjennom pipa. Der sat han fast, og kua hang utafor veggen og sveiv mellom himmel og jord, og kunne korkje komme opp eller ned.

Kjerringa venta i sju lange og sju breie på at mannen skulle komme og rope heim til middags. Men det varte og det rakk, og ikkje vart det til noko. Til sist tykte ho det drygde vel lenge, og gjekk heim. Da ho fekk sjå at kua hang så stygt til, gjekk ho bort og hogg av reipet med ljåen. I det same datt mannen ned gjennom peispipa, og da kjerringa kom inn, stod han på hovudet i grautgryta. ■

Kilde:

Asbjørnsen og Moe: *Samlede eventyr*,

Gyldendal 1975

C Eventyr om det dumme trollet

Disse eventyrene handler om trollet som blir narret av mennesker. Eventyrene er som regel korte med overnaturlig innhold. Til forskjell fra undereventyr har de bare én episode.

Eksempel: *Askeladden som kappåt med trollet*

D Legendeeventyr

Legendeeventyr eller religiøse eventyr har et tydelig kristent innhold. Eventyret *Gjertrudsfuglen* er et eksempel på legende-eventyr.

Gjertrudsfuglen

Side 101 i 8B

I DE GAMLE, gode dager da Vårherre og St. Peder gikk og vandret her på jorden, kom de en gang inn til en kone som satt og bakte. Hun hette Gjertrud, og hadde en rød lue på hodet. Da de hadde gått lenge og var sultne begge, bad Vårherre henne så vakkert om en lefse å smake på. Ja, den skulle han da få. Men et bitte lite emne tok hun og kjevlet ut; likevel ble det så stort at det fylte hele takka. Nei, så ble den lefsa for stor; den kunne han ikke få. Hun tok et enda mindre emne; men da hun hadde bakt det ut og bredd det på takka, ble den lefsa også for stor, den kunne han heller ikke få. Tredje gangen tok hun et enda mindre emne, et ørende lite ett; men også denne gangen ble lefsa altfor stor.

«Så har jeg ikke noe å gi dere,» sa Gjertrud. «Dere får like så godt gå igjen uten smakebete, for lefsene blir for store alle sammen.»

Da ble Vårherre vred og sa: «Fordi du unte meg så ille, skal du ha den straff at du skal bli til en fugl, og ta din tørre føde mellom bark og ved, og ikke få noe å drikke oftere enn hver gang det regner.»

Og ikke før hadde han sagt det siste ordet, så ble hun til gjertrudsfuglen, og fløy fra bakstefjøla opp gjennom pipa. Og ennå den dag i dag kan en se henne fly omkring med sin røde lue og ganske svart over hele kroppen, etter det at pipa svertet henne. Hun hakker og pikker støtt på trærne etter mat, og piper mot regnvær; for hun er alltid tørst, og da venter hun drikke. ■

Kilde:

Asbjørnsen og Moe: *Samlede eventyr*,

Gyldendal 1975

2 Dyreeventyr

Side 102 i 8B

I dyreeventyr er det dyr som snakker og oppfører seg som mennesker. Bjørn, rev og ulv er de mest vanlige å treffe på. Det at dyr kan snakke og har menneskelige trekk, kalles *besjeling*. Eksempler på det er de moderne tegneseriefigurene Mikke Mus og Donald Duck. De er dyr som kan snakke og oppføre seg som mennesker.

Hvorfor bjørnen er stubbrumpet

Side 103 i 8B

BJØRNEN MØTTE en gang reven, som kom luskende med et knippe fisk han hadde stjålet.

«Hvor har du fått det fra?» spurte bjørnen.

«Jeg har vært ute og fisket, herr bjørn!» svarte reven.

Så fikk bjørnen også lyst til å lære å fiske, og bad reven si hvordan han skulle bære seg at.

«Det er en simpel kunst for deg,» svarte reven, «og den er snart lært. Du skal bare gå ut på isen, hugge deg et hull og stikke rumpa ned; og så må du holde den der bra lenge. Du må ikke bry deg om at det svir litt i den; det er når fisken biter; dess lenger du kan holde den der, dess mer fisk får du. Og rett som det er, skal du tverrykke opp!»

Ja, bjørnen gjorde som reven hadde sagt, og holdt rumpa lenge, lenge ned i hullet, til den var frosset vel fast; så tverrykket han den – tvert av, og nå går han der stubbrumpet den dag i dag. ■

Kilde:

Asbjørnsen og Moe: *Samlede eventyr*,

Gyldendal 1975

👉 Les eventyret *Sjakalen og krokodillen*, side 103 i 8B.

3 Skjemteeventyr

Side 103 i 8B

Disse eventyrene er fylt med humor og skjemt, som navnet sier. De handler som regel om folk eller troll som dummer seg ut. Ofte er det øvrigheta som blir gjort til latter. I denne gruppa finnes molboer, prester, naboer, ektepar og mennesker som er lette å lure. Eventyret om *Herremannsbrura* er et eksempel på et skjemteeventyr.

Trenger vi eventyr i dag?

Side 105 i 8B

Folkeeventyrene ble opprinnelig fortalt for alle aldersgrupper. Først i de senere generasjoner er eventyrene blitt regnet som fortellinger for barn, enten som ren underholdning eller for å lære å skille mellom rett og galt. Husker du navnet på noen eventyr som ble fortalt for deg da du var mindre?

Som du har lest tidligere, er eventyrene med på å fortelle og videreføre tradisjoner og regler i et samfunn. Derfor blir det laget nye og moderne eventyr i dag som er tilpasset den tiden vi lever i. Eventyrene endrer da ofte både innhold og form. I dag dekkes kanskje mye av folks behov for å flykte bort fra en slitsom hverdag gjennom såpehistorier på TV, ukeblader, romaner, film, Internett, rollespill og lignende. Kjenner du navnet på noen slike eventyrhistorier?

Våre moderne helter drar alltid på nye eventyr, enten de heter Indiana Jones, Harry Potter eller Luke Skywalker. Mange som skriver historier i dag, bruker egentlig de gamle klassiske eventyrene som mønster. Forfatteren har funnet et spennende miljø, interessante personer og fæle skurker. Historiene kan virke helt nye, men tar vi bort alt det moderne, finner vi ofte mange likheter med gamle eventyr. Neste gang du ser Star Wars eller leser Harry Potter, kan du se om du finner noe i historien som minner om et eventyr du har lest.

☞ Les eventyrene *Even og det snille datatrollet*, side 106, *Honningsamlerens tre sønner*, side 108, og *Sanndrømt*, side 110, i 8B.

Hva er et sagn?

Side 112 i 8B

Forskjellen på sagn og eventyr er at sagnet utgir seg for å være sant. Ofte oppgir sagnet både tiden og stedet der noe hendte. Der hvor eventyret sier «Østafør sol og vestafør måne» og «Det var en gang», nevner sagnet stedsnavn og omtrent når hendelsen skal ha funnet sted, slik som i sagnet om Jostedalsrypa. Der blir stedsnavn som Sogn, Luster og Jostedalen nevnt. I tillegg er det ofte med navngitte folk (ikke konge, dronning eller Askeladden). Vi kan si det slik at sagnet hører sammen med folketroen, eventyret med diktningen. Mange sagn er svært gamle. Vi finner sagn både i eddadiktningen og i sagaene.

Jostedalsrypa

Side 112 i 8B

EN SMITTSOM SYKDOM, svartedauden, kom til Europa i 1346 og herjet i Norge mellom 1349 og 1350. Norge var et av de landene der sykdommen rammet hardest. Bare en tredjedel av befolkningen overlevde. For å unngå å bli smittet flyktet mange til avsides steder.

Noen av de fremste familiene i Sogn drog opp til en avsidesliggende dal, Jostedalen. Der bosatte de seg, bygde hus og ryddet gårder. De hadde gjort den avtalen med folk nede ved fjorden at de ikke skulle ha kontakt før den smittsomme sykdommen var over. Dersom noen ville skrive til dem, måtte de legge brevene sine under en bestemt stein. Denne steinen heter den dag i dag Brevsteinen og ligger ved siden av veien som går fra Jostedalen til Luster.

Hvor forsiktige de enn var, kom svartedauden også til Jostedalen. Her herjet den så fælt at alle unntatt ei lita jente døde. Det blir fortalt at folk i Gudbrandsdalen fikk mistanke om at noe var galt, da til sammen sju flokker med sauer kom vandrende

over breen utpå høsten. Da ingen kom for å hente dem, drog noen over fjellet for å finne ut hva som hadde skjedd.

Husene stod tomme, og mange av de døde var ikke gravlagt. De drog oppover hele dalen uten å se røyk fra et eneste hus. Da de kom øverst i dalen, så de spor etter mennesker i nysnøen. De fulgte sporene, og på gården Bjørkhaug oppdaget de ei lita jente. Med det samme hun fikk øye på dem, sprang hun inn i bjørkeskogen. De fikk tatt henne og spurt henne ut, men de forstod ikke hva hun sa, unntatt ordene «Mor vetle rjupa». Før mora døde, hadde hun lagt veslejenta i ei fjørseng og kalt henne «Veslerypa». For at hun ikke skulle sulte i hjel, hadde hun satt mat fram på bordet og i senga. Sagnet sier at da de fant henne, hadde det vokst fjør på henne.

Mennene tok jenta med seg hjem, og hun ble en skikkelig og god jente. Noen forteller at hun ble gift og bodde på Bjørkhaug, andre at hun bosatte seg ved Gaupnefjorden der jostedølene kjører til fjorden. De kalte henne Jostedalsrypa, etter det mora hadde sagt da hun la henne i fjørsenga. Etterkommerne hennes ble kalt rypeslekta, og de var respekterte og flinke folk. Denne slekta skulle ha «fuglehud» som kjennetegnet, det vil si store åpne porer i huden etter dun og fjør som hadde begynt å vokse på henne. ■

Folkeviser

Side 114 i 8B

Folkevisene er datidens popmusikk. I folkevisene får vi høre om kjærligheten mellom kvinne og mann, og det var noe nytt! Slik var det ikke i sagastilen hvor vi aldri får vite hva hovedpersonene tenker og føler. Ofte er innholdet i folkevisene sørgelig, fordi hensynet til slekt og samfunn må komme foran kjærligheten.

Folkevisene ble brukt til *dans*. Dette var ringdanser og kjededanser. Det var som regel lange fortellende viser, hvor en forsanger sang selve historien. *Refrenget* eller *omkvedet* ble sunget av alle de dansende. Slik er det i visa om *Olav og Kari*. De dansende synger jomfruas ord til ridderen: «Trø meg inkje for nære», og ridderens ord tilbake: «På vollen dansar mi jomfru.» I denne legendevisa hører vi om forholdet mellom de to kjærestene.

Her møter vi ulykkelig kjærlighet. Olav har giftet seg med Kari mot morens vilje. Moren hans setter ut vonde rykter om Kari, og hun får Olav til å tro at Kari er ei trollkjerring. Det hele ender veldig tragisk, ved at Olav slår Kari i hjel, og til slutt møter vi Kari igjen i himmelen hos jomfru Maria.

Andre typer folkeviser

- ▶ *Historiske viser* med grunnlag i virkelige historiske hendelser fra vikingtid, for eksempel *Kong Håkons død*.
- ▶ *Naturmytiske viser* med grunnlag i tro og overtro om natur og dyr, for eksempel *Margit Hjukse*.
- ▶ *Legendeviser* eller religiøse viser er viser med temaer fra kristen tro, for eksempel *Draumkvedet*.

Side 115 i 8B

Olav og Kari

I

Olav sat heime i åtte år,
 – Trø meg ikkje for nære! –
 før han ville si mo'eri sjå.
 – På vollen dansar mi jomfru.

Det niande tek'e til lide,
 han ville til si mo'eri ride.

II

«Høyrer du Olav, sonen min:
 korleis likar du gifta di?»

«Såleis likar eg gifta mi,
 som eg drikk'e bå' mjød og vin.

Såleis likar eg gifta god,
 som kvar den dagen å drikke jol.»

«Eg såg henne Kari ride
 i går med alveside.

Ho hadde kje anna til hest
 enn kvite bjønnen ho lika best.

Ho hadde kje anna til beislering
 enn frånarormen ho slengde ikring.»

«Det mune dei på henne ljuge;
 Gud nåde den som slikt trudde!»

«Korleis kan graset på jordi gro,
 når sonen må ikkje mo'eri tru?»

III

Olav han spring på gangaren grå;
 så hastig ri'e han der ifrå.

Kari ho ser seg ut så vide,
 så ser ho'n Olav etter hallene ride.

Ho gjorde ba' blå og bleik:
 «No ser eg Olav at han er v Reid.»

Ho skodde si hand, ho skodde sin fot,
 så gjekk ho sin herren sørgjeleg imot:

«Høyrer du, Olav, herren min:
 kva tidend fekk du hjå mo'eri di?»

«Ho sa, ho såg deg ride
 i går med alveside.

Du hadde kje anna til hest
 enn kvite bjønnen du lika best.

Du hadde kje anna til beislering
 enn frånarormen du slengde ikring.»

«Det mune dei på meg ljuge –
 Gud nåde den som slikt trudde!»

«Korleis kan graset på jordi gro,
 når sonen må ikkje mo'eri tru?»

Han la til henne med tyrnertein;
serken rivna, og holdet seig.

«Sit, liti Kari, og kvil deg på;
Olav, han skal himmerike få.»

Han la til henne med tyrnerkvast;
serken rivna og holdet brast.

«Eg er ikkje trøytt, eg kan vel stå,
men må Olavs *mo'er* himmerike få?»

«Olav, Olav, slå ikkje leng'!
No hev eg fengi min hjartesprenge!»

Jomfru Mari ho svara så:
– Trø meg ikkje for nære –
«Olavs *mo'er* kan kje himmerike få.»
– På vollen dansar mi jomfru.

Han tok'a Kari i sitt fang,
så bar han henne på silkeseng.

«Du dreg'e serken utor blodet;
du sender han til mi *mo'er*.

Du bed, ho tvær han rein'e,
og gifter kje døtrer fleire!»

IV

Kari kom seg til himmeriks dør;
jomfru Mari slepte a' innanfør.

Jomfru Mari tukka fram ein stol:
«Sit, liti Kari, og kvil din fot!»

«Du tarv ikkje rydje sess for meg,
eg er ikkje for god til stande for deg.

Eg er ikkje trøytt, eg kan vel stå,
men må Olav himmerike få?»

Ordforklaringer

beislering: bissel

frånarorm: glinsende orm

det mune dei på henne ljuge: det de sier om henne, er løgn

ho skodde si hand: hun tok på seg hansker

kva tidend: hva nytt

han la til henne med tyrnertein: han slo til henne med en tornekvist

holdet seig: det ble sår i kjøttet

tvær: vasker

☞ Les omtalen av filmen *Jalla! Jalla!*, side 116 i 8B.

Stev

Side 117 i 8B

Stev er firelinjers strofer eller vers, som ofte blir brukt sammen med folkevisene som innledningsstrofer eller refreng. I stevet finner vi ofte livsvisdom, men stevet kan også fange inn en opplevelse, gi uttrykk for følelser eller skjemte og spøke:

*Danse, mi dokke,
med' du er ung'e
fysst du er gåmo,
gjerest du tung'e.*

Stevene er eldre enn folkevisene. De kom også til Norge fra Frankrike via De britiske øyer på 900–1000-tallet. Stevene hadde *enderim*.

Gåter

Side 117 i 8B

Om stevene er eldre enn folkevisene, så er *gåtene* igjen langt eldre enn stevene.

Gåtene finnes i den eldste indiske litteraturen (over 1000 år f.Kr.), i gamle greske sagn, i Det gamle testamente i Bibelen og i våre egne vikingsagaer. I de gamle fortellingene er ofte løsning av gåter et spørsmål om liv eller død.

På samme måte som eventyrene ble gåter brukt som underholdning på mørke vinterkvelder i Middelalder-Norge. Men det var ikke bare lek, mange gåter ble laget som en prøve på kunnskap om spesielle ting. Det vanligste var nok likevel å få prøvd fantasien sin på det alle vet noe om, i naturen eller på gården. I gåtene blir andre ord brukt for å beskrive enkle ting folk kjenner fra hverdagen:

Går ofte i vann, men blir ikke våt? (Skyggen)

Hva er det som har kam, men ikke grer seg? (Hanan)

Hva er det som går og går, men aldri kommer til døra? (Klokka)

Lapp på lapp, men ingen søm? (Kålhode)

Ordtak

Side 118 i 8B

Tomme tønner ramler mest.

Hvorfor gå over bekken etter vann?

Det er ikke gull alt som glimrer.

Det er bedre med en fugl i hånden enn ti på taket.

Når enden er god, er allting godt.

Den som ler sist, ler best.

Ordtak er også språkbilder. Ordtak eller ordspråk ble, og blir fortsatt, mye brukt i dagligtalen av folk flest. Det er treffende og lettfattelige setninger som inneholder en leveregel eller et visdomsord. Ordtakene er praktiske råd eller en moralsk pekefinger. Budskapet skal være kort og klart, som regel en til tre setninger.

Ordtakene er også overlevert muntlig, på samme måte som eventyr og sagn. De kom først på trykk da Ivar Aasen samlet mange av dem i boka *Norske Ordsprog* i 1856.

Elle, melle ...

Side 119 i 8B

Du kan sikkert resten av denne *reglen*, eller kanskje har du sunget og lekt *bro-bro-brille*? Har du hørt vitsen om *nordmannen, svensken og dansken*, den om *Olemann* eller den om *Alle barna*?

Akkurat som eventyr, folkeviser, gåter og rim i gamle dager spres regler, vitser, sangleker og spøkeshistorier muntlig mellom barn og ungdom også i dag. Dette viser at folkediktningen lever ennå! Gåter og leker med røtter langt tilbake i tiden lever sammen med nye vitser og historier som er hentet fra den tiden vi lever i nå. Nye leker og vitser spres også i dag utrolig raskt fra land til land.

☞ Les vitsene på side 119 i 8B.

Hva skjer med språket vårt i denne perioden?

Side 121 i 8B

Pesta kommer!

DET KOM ET skip til byen i går ved middagsleite. Noen av folkene om bord var døde, og da lossingen kom i gang, døde enda flere av skipsfolkene. Kjøpmennene på bryggene forsøkte å stoppe dem som var igjen, fra å gå i land. Men det var til ingen nytte. Snart var noe av lasten brakt til kjøpmannsgardene i byen. Noen munkar som var på stedet, mente at de døde måtte komme i viet jord. Og så tok de med seg de syke opp til klostrene. Gutten stanset et øyeblikk for å trekke pusten. Bjart kjente uhyggen vokse. En gammel kone trakk skautet fra ansiktet og hvisket: – Jeg så dem gå gjennom Stretet. Som levende døde var de. Blå i ansiktet med digre svarte byller. Store som dueegg! De ravet rundt som drukne folk og spyttet blod. Aldri har jeg sett et styggere syn! ■

Kilde:

Torill Thorstad Hauger: *Det kom et skip til Bjørgvin i 1349*, Gyldendal 1980

Skipet det snakkes om, kommer fra England. Året er 1349. Det ryktes at det er sykdom om bord. Det er pesten, eller svartedauden, som folk kommer til å kalle den, som kommer til Norge. Det er umulig for folk å verge seg mot epidemien. Nesten to tredjedeler av landets befolkning dør. Flere steder ligger hele bygder forlatt. Pesten rammer særlig prester og munkar. De pleier de syke og er derfor spesielt utsatt for smitte.

Fra midten av 1300-tallet skjer det store forandringer med skriftspråket vårt. Gammelnorsken, som vi også kaller norrønt,

går i oppløsning, og det som kalles *mellomnorsk*, oppstår. Mellomnorsk er en blanding av gamle ord og ord fra det nye skriftspråket. Her følger et eksempel fra 1358: «mer varom ... næmfdir af varom herra hakone kononge at dømæ millum eylifs porbiærner sunar ok margreto guløyru kono vm pæt at æylifuær hafde latet sætiæ hono jn ok latet taka af hænne motull.»

Dersom vi skal prøve å oversette, blir det slik:

«Vi ble ... oppnevnt av vår herre kong Håkon for å dømme mellom Eiliv-Torbjørnsson og Margrete Guløyre-kone om det at Eiliv hadde latt henne sette inn (dvs. fengsle) og tatt fra henne en kåpe.»

Kilde:

Språkhistorie. Vi snakker forskjellig, Gyldendal 1975

Svartedauden kan være en av grunnene til at det norrøne språket etter hvert forsvinner, fordi også de skriftlærde bukker under for pesten. Dette får store konsekvenser for skriftspråket vårt. Det er særlig «kirkens menn» som kan skrive. Da de skriftlærde dør, blir det ingen igjen til å videreføre skrivekunsten. Den norrøne litteraturen dør ut som følge av *pesten, fattigdommen og Norges svake politiske stilling i union med Danmark*.

Mot slutten av 1500-tallet overtar dansk i stor grad som skriftspråk. Bibelen er skrevet på dansk, og de gamle norske lovene blir oversatt til dansk.

Alle norske ord og uttrykk blir likevel ikke borte. Det blir skrevet et fornorsket dansk. Talespråket er derimot så å si upåvirket av dansk og holder seg norsk under hele unionstiden. De norske dialektene lever videre. Med sin muntlige overlevering er folkediktningen viktig for å holde liv i norsk språk og kultur.